ÇAĞATAY LÛGATLERİ HAKKINDA NOTLAR

HASAN EREN

J. Thury 1904'te Çağatay sahası mahsullerine ait mühim bir eser yazmış[1] ve burada Çağatay lügatleri hakkında da toplu bilgi vermişti. Thury'nin verdiği bilgiye göre, ابوشقه başlıklı maruf lügat bu eserlerin en eskilerindendir. Çağatay dili tarihi için her bakımdan çok büyük kıymeti olan bu meşhur lügat, ilk defa Peşte'de 1862'de Macarca olarak neşredilmişti.[2] Bu basımdan sonra, Abuşka lügati, V. V. Veliaminof Zernof tarafından Fransızcaya çevrilmiş ve 1869'da neşredilmiştir.[3]

Bu meşhur eser ile Thury tarafından İstanbul'da bulunan Abuşka lügati arasında hiçbir münasebet yoktur. Abuşka lügati hakkında ufak bir yazı yazmış olan Thury'ye göre,[4] Ali Şîr Nevaî'nin ölümünden sonra yazılmıştır ve Çağatay dilinin en eski lügatidir.

Bu eserlerden sonra, بدایع اللغت adlı Çağatayca Farsça lügati zikredebiliriz. Bu lügat, Ali Şîr Nevaî'nin eserlerinde geçen kelimeleri izah etmektedir. بدایع اللغت'in A. Vambery'ye ait yazma nüshası 1715'te yazılmıştır.

سنکلاخ adını taşıyan meşhur Çağatayca Farsça lügat, Çağatay dili tarihi için çok kıymetli bir eserdir. سنکلاخ'tan istifade eden birtakım lûgatçiler tarafından yapılan hulâsalardan bu eserin çok zengin bir lügat olduğu anlaşılmaktadır. Thury, Muhammed Mehdi Han Asterâbâdî tarafından kaleme alınan bu eserin 1760'a doğru yazılmış olacağını söylemektedir.

خلاصهٔ عباسی başlıklı Çağatay lügati, سنکلاخ'a dayanmaktadır. Abbas adlı bir lûgatçi tarafından yazıldığı anlaşılan bu eserin Tahran nüshasında, Vambery'ye *göre,* mühim yanlışlar vardır. خلاصهٔ عباسی'nin Paris nüshasında da pek açık birtakım istinsah hataları göze çarpmaktadır; Tebriz Fransız konsolosu Amede Qerry'nin Pavet de Courteille'e gönderdiği nüshadan her bakımdan daha iyidir.

خلاصهٔ عباسی gibi, 1825'te Kalküta'da neşredilen لغت ترکی adlı Çağatay lügati de birçok yanlışlarla doludur.

[1] ***A közep azsiai török nylev ismertetesei.*** **Budapest, 1906. Türkçe tercümesi:** ***Orta Asya Türkçesi üzerine tetkikler*** **(Millî Tetebbular Mecmuası II, 207 233).**

[2] **Vambery Armin,** ***Abuska.*** **Csagatajtörök szogyüjtemeny. Török keziratbol forditotta, elöbeszeddel es jegyzetekkel kiserte Budenz Jozsef. Pest, 1862.**

[3] **V. V. VeliamİDof Zernof,** ***Dictionnaire Djagatai tarc.*** **Petersbourg, 1869.**

[4] **Thury Jozsef, Az «Abuşka Lügati» czimü csagataj szotar : Keleti Szemle V, 2.**

1855'e doğru Tebriz'de neşredilen Hidayet'e ait Çağatayca Farsça lügat, Pavet de Courteille'in fikrine göre, yine سنكلاخ'tan istifade edilmek suretiyle vücuda getirilmiştir.

Nihayet 1861'de yazıldığı anlaşılan بهجت اللغت başlıklı Çağatay lügati de سنكلاخ'a dayanmaktadır. Bu eserin ilk nüshası, Thury tarafından İstanbul'da bulunmuştu.[1] Sonradan A. A. Romaskeviç, Fethi Ali Kaçar tarafından yazılan bu kıymetli lügatin yeni bir nüshasını Tahran'da ele geçirmiştir.[2] Thury'nin fikrine göre, bu eser Çağatay diline ait lügatlerin en zenginlerindendir.

Bu lügatlerden sonra, Şeyh Süleyman Efendinin لغت چغتای و ترکی عثمانی (İstanbul, 1298) adlı meşhur eseri zikredilebilir. Son zamanlara kadar klâsik bir eser şöhretini muhafaza etmiş olan bu lügat, sonradan I. Kunos tarafından Almancaya kısaltılarak tercüme olunmuştur.[3] Mamafih Şeyh Süleyman Efendinin lügatinden istifadeyi kolaylaştırmak maksadı ile yapılan bu tercümede mühim yanlışlar olduğunu ve ihtiyatla kullanılması lâzımgeldiğini söyliyelim.

Avrupa'da da müsteşrikler tarafından Çağataycaya ait türlü lügatler vücuda getirilmiştir. Vambery'nin, *Cagataiscke Sprachstudien'i* (Leipzig, 1867) ile Pavet de Courteille'in *Dictionnaire Turk Oriental'i* (Paris, 1870) bunların en maruflarıdır. Çağataycaya ait lügatler arasında J. Th. Zenker[4] ile L. Budagov'un[5] eserleri ve en son olarak da W. W. Radloff'un *Opıt slovarya tyurkskix nareçiy*[6] adlı büyük lügati zikredilebilir.

Çağatay lügatleri hakkında verdiğimiz bu izahat, Çağatay dili üzerinde eski zamanlardan beri çok uğraşılmış olduğunu göstermektedir. Fakat buna rağmen, bu zengin malzeme her bakımdan itimat ve güvene lâyık değildir. Çünkü bu lügatler, şekil ve mâna bakımından birçok yanlışlar ihtiva etmektedir. Çağatay lügatlerinin yazılı kaynaklara dayandıklarını biliyoruz. Çağatay eserlerinde iyi okunamamış veya fena yazılmış birtakım yerler sık sık göze çarpmaktadır. Çağatay kelime hazînesine ait eserlerin bu bakımdan tetkik ve tenkidi, Türk dilcileri için çok mühim bir mesele teşkil etmektedir. En son ve en mühim Çağatay lügati olan Feth Ali Kaçar'ın *Behcet ül lûgat'i* hakkın

[1] **Thury Jozsef, A «Behdset ül Lugat» czimü csagataj szotar. Budapest, 1903.**

[2] **A.A. Romaskeviç, *Novıy çagataysko persidskiy slovar'* (Mir Ali Şir. Leningrad, 1928. s. 83 99) — Bu yazının Aptullahoğlu Hasan tarafından yapılan Türkçe tercümesi 1943'te Türkiyat Mecmuası'nda çıkmıştır (*Yeni [bir] Çağatay • Fars lügati* Türkiyat Mecmuası IV, 281 • 293).**

[3] **İ. Kunos, *Şejx Sülejman Efendi'» Çagataj Osmanisches Wörterbuch,* Budapest, 1902.**

[4] **Jules Theodore Zenker, *Dictionnaire TurcArabe Persan.* Leipzig, 1866 1876.**

[5] **Lazar Budagov, *Sravnitel'nıy slovar' turecko tatarskix nareçiy.* Peterburg, 1869 1871.**

[6] **l IV. Petersburg, 1893 1911.**

da yazdığı güzel bir eserde Thury dahi Çağatay lûgatlerine ait bazı noktalara temas etmişti. Thury'nin pek haklı olarak söylediği gibi, Zenker, Budagov, Pavet de Courteille ve Şeyh Süleyman Efendi lûgatleri mühim yanlışlarla doludur. Bu sebeple, bu eserleri daima büyük bir dikkatle kullanmak ve sağlam tanıklarla kontrol etmek zaruridir.[1] Gy. Nemeth, vaktiyle Thury hakkında verdiği bir konferansta, bu mesele üzerinde ehemmiyetle durmuş[2] ve bu eserin bu bakımdan Türk filolojisinin en mühim mahsullerinden biri olduğunu söylemişti.

Nemeth'in bu fikrine iştirak etmemek kabil değildir. Yalnız ne yazık ki Thury'nin bu yazısı Avrupalı dilcilerin gözüne çarpmamış ve Türk dili tarihi araştırmalarına tesir edememiştir. Bu durum karşısında, Radloff bile lügatine eski Çağatay eserlerinden birçok yanlış kelime ve şekiller nakletmiştir. Buna bir örnek olmak üzere Çağatayca لباشاق *labaşaç* "lien,[3] entrave, regle,, kelimesi zikredilebilir. Radloff, bu kelimeyi Pavet de Courteille ve Şeyh Süleyman Efendi lügatinden almıştır. Tıpkı Radloff gibi, Zenker de aynı şekli Pavet de Courteille'den nakletmiştir. Yalnız, Zenker'de لباشاق şeklinden başka bir لباشك şekli de vardır. Şeyh Süleyman Efendinin naklettiği «قاعده* اصول* ارتباط* انضباط» لباشاق kelimesini Kunos *le başaq* şeklinde okumuş ve "Regel, Band,, olarak izah etmiştir. *Behcet ül lûgat* gibi sağlam bir esere dayanan Thury, bu kelimenin قبا " felsö ruha, kaftan [elbise, kaftan] mânasına geldiğini ispat etmiştir. *Behcet ül lügat* müellifi, *labaşaq* kelimesinin Moğol dilinden alınmış olduğunu da söylemektedir ki tamamiyle haklıdır. Çünkü *labasiğ* kelimesi eski Moğolcada "un habit de cérémonie, sans collet,, (Kovalevskiy) mânasına gelmektedir.

Pavet de Courteille ile Şeyh Süleyman Efendinin dayandığı eserde Çağatayca *labaşaq* kelimesi, yanlış olarak قيد "lien,[3] entrave, regle., olarak izah edilmiştir.

[1] **J. Budenz, 1882'de, *Csag bara «bör» ?* (Nyelvtudomanyi Közlemenyek XVII, 323 324} başlıklı küçük yazısında, Çağatayca *bara, paru* kelimesi ile uğraşmış ve Vambery nin kelimeye yanlış mâna verdiğini ispat etmiştir. Budenz'in fikrine göre, *Abuşka* ve *Cagataische Sprachstadien'de* bu kelimeyi «Haut, Hulle» diye tarif etmekle, Vambery büyük bir hataya düşmüştür. Vambery'yi Türkçe كورك kelimesi şaşırtmıştır. Çünkü Vambery bu kelimeyi *kürk* şeklinde okumuştur. Halbuki Farsça «instrumentum patae simile, quo nivem amovent» (Vullers) mânasına gelen پارو*paru* kelimesinden de anlaşılacağı gibi, Çağatayca *bara, para* kelimesi «kürek» mânasına gelmektedir. (Bu kelime hakkında bilgi edinmek için bk. J. Budenz, Egy kis visszhang Vambery ur valaszara. Budapest, 1886. 26. s.). Zenker,. lügatinde bu kelimeyi Vambery'den alarak, *para* şeklinde ka detmiş ve tıpkı Vambery'de olduğu gibi, «Haut, Fell, Leder»diye tarif etmiştir ki yanlıştır. Pavet de Çourteille'de bu cihet daha doğru gösterilmiştir : «pelle; peau, enveloppe». Yalnız, Pavet de Courteille'in bunu «pelle» ve «peau, enveloppe» diye izah etmesi yanlıştır. Doğrusu yalnız «pelle» olacaktır. Budenz'in bu yazısını görmediği anlaşılan Kunos, Şeyh Süleyman Efendinin naklettiği *paru* kelimesini yanlış olarak «Pelz [kürk]» diye izah etmiştir.**

[2] ***Thury Jozsef emlekezete.* Budapest, 1934. 20 21. s.**

[3] **Radloff lügatinde bu kelime, yanlış olarak *lieu* şeklinde yazılmıştır.**

Bunun gibi, birtakım Çağatay lügatleri چیتوق kelimesine de şimdiye kadar hiç tesadüf edilmiyen bir mâna vermektedirler. Radloff bu kelimeyi *çıtuq* şeklinde okumuş ve "qui fait muavaise mine; poignee de l'epee de Djingis khan; le diable,, tarzında izah etmiştir. Aynı müellif bu kelimeyi lügatinin başka bir yerinde, Şeyh Süleyman Efendiden alarak *çituq* "der Schvvertgrif des Tschingis Chan„ şeklinde göstermiştir. Radloff, *çıtuq* kelimesini Zenker'in lügatinden almış, fakat چیتوق şeklini, Zenker'e uyarak *çıtuq* diye okumakla yanılmıştır. Çünkü Radloff'un transkripsiyon sistemine göre, bu kelimeyi *çituq* tarzında okumak lâzımdır. Yukarda gösterdiğimiz gibi, Radloff *çıtuq* maddesinde bu, ciheti daha doğru tesbit etmiştir. Şeyh Süleyman Efendi چیتوق kelimesini şöyle izah ediyor: «طارغین * ترش‌رو آدم * بد چهره * بی نمك * بد شکل * دارغین»

Thury, yukarda zikredilen eserinde, Zenker'in naklettiği kelime ile uğraşmış ve "poignee de l'epee de Gingis khan; le diable,, mânasının yanlış olduğunu ispat etmiştir. Yalnız, Macar âlimi Şeyh Süleyman Efendinin verdiği bilgiye dikkat etmemiştir. Zenker, bu kelime hakkında *Hulâsa i Abbasî'nin* verdiği bilgiyi iktibastan başka bir şey yapmamıştır.[1]

Bu eserde Çağatayca چیتوق kelimesi hakkında şu izahat vardır: «شخص ترش رو و مقبض چنکز خان بمقولی شیطان است». Halbuki *Senglâh'tan* istifade etmiş olan *Behct t ül lügat* müellifi bu kelimeyi «ترش‌رو و منقبض» tarzında izah etmiştir. Pavet de Courteille ve Şeyh Süleyman Efendi gibi müelliflerin verdiği bilgi bu çözümü desteklemektedir. Fakat *Hulâsa i Abbasî'de* bundan sonra verilen izahat ayrı bir madde teşkil etmektedir. *Behcet ül lügat* müellifine göre, bu kelime چنکز خان değil, چنکر *çitker'dir. Çitker* kelimesinin "şeytan,, mânasına geldiğini söyliyen müellif, bunun Çağataycaya Moğol dilinden geçtiğini ilâve ediyor. Eski ve yeni Moğol dillerinde kullanılmakta olan *çidkür* "diable, demon, esprit malin,, (Kovalevskiy) kelimesi bu kaydı desteklemektedir. *Hulâsa* müellifinin, istifade ettiği eserin ifadesini yanlış anladığı ve چنکر kelimesini, yanlış olarak چنکز şeklinde gösterdiği, yukardaki izahatımızdan sonra büyük bir güvenle ileri sürülebilir.

İşte görülüyor ki Çağatayca *çituq* kelimesinin "poignee de l'epee de Gingis khan; le diable» mânası tamamiyle yanlıştır. Yeni Çağatay lügatleri bu yanlışlığı birbirlerinden tenkidsiz bir surette nakletmişlerdir. Radloff, büyük lügatinde, bu kelime hakkında Zenker ve Şeyh Süleyman Efendinin malûmatını iktibastan başka bir şey yapmamıştır.

İşte *labaşaq* ve *çituq* kelimeleri gibi, Çağatayca *dabir* kelimesi de yanlıştır. Bu kelimeye ilk defa Zenker lügatinde tesadüf ediyoruz. Çağatayca دبر *debr* kelimesinin "genou [diz],, mânasına geldiğini söyliyen

[1] **Zenker چیتوق maddesinde سنکلاخ'a dayanmaktadır. Fakat Zenker, سنکلاخ'tan değil. bu esere dayanan *Hulâsa i Abbasî'nin* Paris yazmasından istifade etmiştir.**

bu müellif, bunu *Lûgat i Türkî'den* aldığını kaydediyor. Bundan başka, eski ve yeni diğer Çağatay lügatlerinde de bu kelime hakkında birtakım malûmata tesadüf ediliyor. Budagov, bu kelimeyi *Lûgat i Türkî'den* alarak دبر şeklinde kaydettiği gibi, Radloff lügatinde de دبر *dabir* "das Knie,, şeklinde gösterilmiştir.

Thury'nin pek haklı olarak söylediği gibi, Budagov'un naklettiği دبر şekli yanlıştır; doğrusu دیز *diz* olacaktır. Elimizdeki eserler دیز şeklinin Çağatay sahasında çok eski zamanlardan beri kullanıldığını açıkça göstermektedir. Bu cihet, Macar âliminin ifadesini tamamiyle teyidet mektedir. Thury'nin bu iddiasını desteklemek için, Türkler arasında bugün buna benzer bir kelimeye tesadüf edilmediği de söylenebilir. Radloff bu kelimeyi *dabir* şeklinde okumak istemekle, her bakımdan yanılmıştır.

Eski ve yeni Çağatay lügatlerinde tesadüf edilen türlü yanlışlıklar, yalnız lügat kitaplarının hacmini genişletmekle kalmamış, ayrıca dilcileri yeni yanlışlara da düşürmüştür. Çünkü bazı Avrupalı dilciler, Çağatay lügatlerinde tesadüf ettikleri bu çürük tanıkları çözmek istemişler ve türlü türlü düşünceler ileri sürmüşlerdir. Bu bakımdan bir örnek olarak Çağatayca *dabir* "das Knie,, kelimesini zikredebiliriz. D. Pais, *Az urali es altaji tap "fogni,, szocsalad* (Nyelvtudomanyi Közlemenyek XLIX, 295 313) başlıklı yazısında, bu kelimeyi Türkçe *tap* sözü ile izah etmek istemiştir (304. s.). Halbuki yukarda gösterdiğimiz gibi, Çağatayca دبر *dabir* kelimesi دیز *diz* (oo *tiz)* sözünden başka bir şey olamaz. Aşağıda görüleceği veçhile, G. J. Ramstedt gibi büyük bir âlim bile arasıra bu türlü yanlışlara düşmüştür *(Qumşum* maddesine bakınız). Hattâ yukarda zikredilen eserinde Çağatay lügatlerini iyice tetkik ve tenkid etmiş olan Thury bile birçok noktalarda yanılmıştır. Nemeth, Thury hakkındaki konferansında, bu cihete dokunmuş ve Thury'nin *Behçet ül lügat'ten* nakletmiş olduğu Çağatayca آتیغ *atığ,* آتیق *atıq* "medve;jozan[ayı; ayık],, kelimesini doğru olarak آیغ *ayığ* şeklinde okumak icabettiğini söylemişti. Çünkü Türkler arasında Thury'nin kaydettiği *atığ* kelimesine benzer bir söze şimdiye kadar tesadüf edilmemiştir. Buna karşı, elimizdeki dil yadigârları *ayığ* "ayı,, kelimesinin Türkler arasında çok eski zamanlardan beri kullanıldığını açıkça göstermektedir. Tıpkı *ayığ* gibi, *ayığ* (∞ *ayıq*) "ayık,, da eski bir kelimedir.

Sonra, Thury'nin *Behcet ül lügat*"ten alarak, *umurun* şeklinde okuduğu اومورن "nadrag [pantolon],, kelimesi de yanlıştır. *Behcet ül lûgat* sahibinin امورن şeklinde kaydettiği bu kelime, Şeyh Süleyman Efendi lügatinde اومودوق olarak yazılmışsa da, bunun yanlış olduğunu kuvvetle tahmin ediyorum. Bu sebeple, bu kelimeyi *umudug* şeklinde okuyan Kunos, her bakımdan yanılmıştır. *Behcet ül lûgat'te* اومورن ve Şeyh Süleyman Efendi lügatinde اومودوق şeklinde zikredilen bu söz, Pavet de Courteille lügatinde امودون şeklinde yazılmış ve "caleçon, pantalon,, diye tarif olunmuş

tur. Ben, bu şeklin doğru olduğunu zannediyorum. Çünkü Çağatayca"panto lon„ mânasına gelen bu kelime, Moğollar arasında *ümüdün* "culotte.pantalon, chausses,, (Kovalevskiy) şeklinde kullanılmıştır. Eskiden beri Çağatayca ya da girmiş olan Moğolca *ümüdün* kelimesinin Çağatay sahasında اومودون şeklinde yazılarak, *ümüdün* okunduğunu sanıyorum. Bu sebeple, bu kelimeyi اومورن şeklinde zikreden *Behcet ül lügat* sahibi yanılmıştır. Daha eski bir eserden alındığı muhakkak olan bu şekil Thury'yi de şaşırtmıştır. Yukarda da söylediğimiz gibi, *Behcet ühlûgat'e* çok güvendiği anlaşılan Thury, bu kelimeyi *umurun* diye okumuştur. Kelimeyi yanlış olarak اومودوق şeklinde zikreden Şeyh Süleyman Efendi lügatine dayanan ve *umuduq* şeklini kabul eden Kunos, Şeyh Süleyman Efendinin verdiği bilgiyi iktibastan başka bir şey yapmamıştır.

Tıpkı *umurun* kelimesi gibi, Thury'yi Çağatayca كرفكه kelimesi de yanıltmıştır. *Behcet ül lûgat'ten* alarak bu kelimeyi كرفكه *gerfeke* "zırh,, diye okuyan Thury, Pavet de Courteille lügatinde bu kelimenin yanlış olarak كرفكه "cotte de mailles qu'on appelle aussi „ساووت şeklinde kaydedildiğini söylemiştir. Pavet de Courteillein naklettiği tanık gibi, Şeyh Süleyman Efendi lügatinde gördüğümüz كرفكه şekli de yanlıştır[1]. Pavet de Curteille ile Şeyh Süleyman Efendi'nin zikrettikleri كرفكه şeklinin yanlış olduğunu haklı olarak ileri süren Thury, Zenker lügatinde de bu kelimenin aynı şekilde yazıldığını görmemiştir. Pavet de Courteille lügatinden istifade eden Zenker, bu şeklin nasıl okunacağını katî olarak kestirememiş ve kelimeyi yalnız Arap harfleri ile *fi* كرفكه şeklinde yazmakla iktifa etmiştir. Fakat bizim fikrimize göre, *Behcet ül lûgat'z* dayanarak كرفكه şeklinin yanlış olduğunu ileri süren Thury' nin bunu *gerfeke* diye okuması yanlıştır. Bu kelimenin doğrusu *kerefke* olacaktır.

Bu fikrimizi ispat edecek en sağlam delil olarak, bu kelimenin Türkler arasında hâlâ yaşadığını söyliyelim. Radloff'un ifadesine göre, Kazaklar arasında *kereüke* kelimesi "der Panzer,, mânasına geldiği gibi, Kırgızlar arasında da *kürokö* sözü "der Panzer„ demektir. Bu sağlam tanıklar, Çağatayca كرفكه kelimesinin *kerefke* şeklinde okunacağını açıktan açığa göstermektedir, sanıyoruz. Thury, bunu *gerfeke* yazmakla tamamiyle yanılmıştır.

Bundan başka, Thury'nin düzeltmeleri bile arasıra çürük ve hattâ yersizdir. Macar âlimi, *Behcet ül lügat* hakkındaki kıymetli eserinde, Çağatayca اجيرغه *acırga* kelimesinin mânasını düzeltmek istemiştir. Ona göre, bu kelime "aygır,, mânasına gelmektedir. Çağatayca اجيرغه kelime

[1] **Şeyh Süleyman Efendinin verdiği şekli tenkidsiz bir surette iktibas eden Kunos bu kelimeyi *kerekke* şeklinde yazmıştır!**

[2] **Zeoker'in bu kelimeyi *t* (turc) diye göstermesi yanlıştır i doğrusu *to* (turc oriental) olacaktır.**

sini Pavet de Courteille "rave„ diye izah etmiş, kelimenin Çağataycaya Moğolcadan geçtiğini söylemiştir. Şeyh Süleyman Efendi lügatinde bu kelimeyi şöyle izah ediyor: « يبان توربى * فحل * چير * اجريق » Radloff اچيرغه *açirğa* "wilde Rübe,, kelimesini Şeyh Süleyman Efendiden almıştır. Yalnız, Radloff lügatinde Şeyh Süleyman Efendinin verdiği izahat yanlış olarak « يبان توربى * فحل * چيرا * جريق » şeklinde yazılmıştır. Fakat Thury'nin iddiasına göre, *acırga* kelimesinin mânası " yaban turpu „ değildir. Zira *Behcet ül lûgat* sahibi *acırğa* kelimesini "تربود يعنى فحل" [mas animalis ; bilhassa aygır]„ diye izah etmiş ve kelimenin Moğolca olduğunu söylemiştir. Macar âlimi, *Behcet ül lûgat* sahibinin ifadesini desteklemek için, *acırğa* kelimesinin Moğollar arasında "etalon,, mânasında hâlâ kullanıldığını ilâve etmektedir. Thury'e göre, lûgatçileri *Hulâsa i Abbasî* şaşırtmıştır. Zira bu eserde *acırğa* kelimesi تربز ("turp„) ve فحل ("turp,,) tarzında tarif olunmuştur ki Thury'ye göre, yanlıştır. Nitekim bu kelime, *Behcet ül lûgat* müellifi tarafından doğru olarak « تربود يعنى فحل » diye izah "edilmiştir. Macar âliminin fikrine göre, *acırğa* kelimesinin mânasını başka türlü aydınlatmak imkânı yoktur.

Fakat Thury'nin bu iddiası, Türkçe *acırga* "rave ou raifort sauvage, ar. « فحل (Barbier de Meynard : آجير) kelimesini izah etmemektedir. Barbier de Meynard bu kelimeyi Ahmed Vefik Paşanın *Lehçe i Osmanî* sinden iktibas etmiştir. Ahmed Vefik Paşanın eserinde birçok Çağatay şekillerine tesadüf olunduğunu biliyoruz. Yalnız *acırga* kelimesi Şem seddin Sami tarafından da kaydedilmiştir. Sonra, Türk Dil Kurumu'nun çıkarmış olduğu *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* başlıklı eserde de buna benzer bir kelimeye tesadüf olunmaktadır: *acurga* "yaban turpu,,. Bütün bu tanıklar, kelimenin "turp, yaban turpu,, mânasına geldiğini katî surette ispat etmektedir. Fakat bu kelime hakkında kâfi bilgisi olmadığı ve Anadolu ağızlarında hâlâ kullanılmakta olan şekillerden habersiz kaldığı anlaşılan Thury'nin iddiası yanlıştır. Mamafih bu yeni tanıklar, Moğolca "aygır,, mânasına gelen *acirğa* kelimesinin Çağatay sahasında mevcut olmadığına bir delil sayılamaz. Yalnız, hemen tasrih edelim ki bu kelimenin varlığı *acirğa* "yaban turpu» sözünün Çağatay sahasında kullanılmadığını ifade edemez.

Çağatayca *acirğa* kelimesi, üzerinde durmak istediğimiz meselenin zorlukları hakkında bir fikir verebilecek mahiyettedir. Thury'nin verdiği mühim izahat, onun yalnız dil tarihi bakımından değil, edebiyat ve kültür tarihi bakımlarından da ehemmiyeti olan bu meseleyi çok iyi kavradığını göstermektedir.

Eski ve yeni Çağatay lügatlerinde tesadüf edilen bütün bu yanlışlıkların tesbiti, Çağatay lügatlerinin yeni ve tam mânasiyle ilmî bir basımını hazırlıyacaklar için faydalı olmakla beraber, bu yazının çerçevesine pek sığamaz. Ancak bu mühim mesele hakkında umumî bir fikir verebilmek için, bazı örnekler verelim.

isir

Çağatayca ایسیر "ein Jagdvogel,, kelimesini Vambery'nin *Cagatai sche Sprachstudien* adlı eserinden alan' Radloff, bu kelimeyi *isir* şeklinde okumuştur. Vambery lügatinde bu kelime ایسر şeklinde gösterilmiştir. Buna karşı, Pavet de Courteille lügatinde bu kelime ایسپیر tarzında yazılarak, tıpkı Vambery ve Radloff'ta olduğu gibi, "faucon,, diye izah olunmaktadır. Şeyh Süleyman Efendi lügatinde de bu gelişme ایسپیر şeklinde kaydedilmiş ve « باز * بر نوع شکار قوشیدر » diye tarif olunmuştur.

Benim fikrime göre, Vambery'nin eserinde gördüğümüz ایسر şekli, yanlış bir şekil olacaktır. Çünkü Türkler arasında bugün buna benzer bir kelime yasamıyor. Bu sebeple, bu kelimeyi Vambery'nin eserinden alarak *isir* şeklinde kaydeden Radloff da yanılmıştır. Buna karşı, Pavet de Courteille ile Şeyh Süleyman Efendinin ایسپیر şekli her bakımdan doğrudur. Bu kelime, *ispir* telâffuzu ile "bir avcı kuş adı,, mânasına Anadolu'nun birçok yerlerinde hâlâ kullanılmaktadır. Hâmit Zübeyr ve İshak Refet, *Anadilden Derlemelerde* bu kelimeyi *ispir* "bir avcı kuş adı,, şeklinde tesbit etmişlerdir. Türk Dil Kurumunun çırarmış olduğu *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* başlıklı büyük eserde de bu kelime aynı şekilde yazılmış ve "bir çeşit av avlatılan çaylak, doğan» diye tarif olunmuştur.

•

onzel

Pavet de Courteille lügatinde bir اونزل kelimesine tesadüf edilmektedir. Eski Çağatay lügatlerinden iktibas edilen bu söz "mensonge„ mânasına gelmektedir. Bu kelime Şeyh Süleyman Efendi lügatinde de « یلان * کذب * دروغ » اونزل şeklinde yazılmıştır. Kelimenin başka şeklini bilmiyen Kunos, bunu *onzel* diye okumuştur.

Mamafih bizim fikrimize göre, Şeyh Süleyman Efendi lügatindeki اونزل şeklini bu tarzda okumakla Kunos büyük bir yanlışa düşmüştür. Çünkü Pavet de Courteille ile Şeyh Süleyman Efendinin naklettikleri اونزل şekli yanlıştır. Bu kelimenin doğrusu اوترك *ötrük* olacaktır. Türkçe "yalan„ mânasına gelen *ötrük* kelimesi yeni Çağatay lügatlerinde اوتوروك، اوتروك şekillerinde kaydedilmiştir.

şişal

Onzel kelimesi gibi, Çağatayca شیشال "ein grosses Schaf,, kelimesi de yanlıştır. Benim bildiğime göre, bu kelimeye yalnız Radloff lügatinde tesadüf edilmektedir. Kelimeyi *şişal* diye okuyan Radloff, bu kelimeyi Vambery'nin *Cagataische Sprachstudien* başlıklı eserinden aldığını ilâve etmiştir. Halbuki Vambery meşhur eserinde bu kelimeyi شیشاك *şişek* şeklinde göstermiştir. Bu *şişek* şeklini Şartça "ein zweijâhriges Schaf „

mânasına gelen *şişak* (Radloff), Farsça "a sheep a year old„ mânasına gelen *şişâk* (Steingass[2]) kelimeleri teyidetmektedir. *Şişek* kelimesinin çok eski zamanlardan beri kullanıldığına dair bu mühim tanıklara ilâveten, bu kelimenin *şişek* telâffuzu ile Anadolu'nun birçok yerlerinde kullanıldığını da söyliyelim. Hâmit Zübeyr ve İshak Refet *(Anadilden Derlemeler)* bu kelimenin bütün Anadolu'da "iki yaşına girmiş dişi koyun„ mânasında kullanıldığını tesbit ediyorlar. Türk Dil Kurumunun çıkarmış olduğu *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* başlıklı eser, *şişek* kelimesinin Anadolu'da bugün ne mânada kullanıldığını bize daha iyi izah etmektedir: *şişek* 1. "sütlü koyun,,; 2. "1 2 yaş arasında olan koyun,,; 3. "burulmuş koç,,; 4. "genç, kocamamış manda,,.

Bütün bu kayıtlar, Vambery tarafından nakledilen *şişek* şeklinin doğru olduğunu açıkça göstermektedir. Bu شيشاك kelimesini شيشال şeklinde tesbit eden Radloff, bunu Vambery'ye istinaden böyle yazdığını zikrediyor.

Vambery'nin eserindeki شيشاك şeklini bu tarzda tesbit etmekle Radloff büyük bir hata yapmış, hele bu yanlış şekli Vambery'ye isnadetmekle, ikinci bir yanlışa da düşmüştür.[1]

çapa

Radloff, Çağatayca "der Schlitten,, mânasına gelen چاپا kelimesini *çapa* şeklinde okumuştur. Bu kelimeyi hiçbir tanıkla ve örnekle teyid etmiyen Radloff, *çapa* şeklini kabul etmekle büyük bir hataya düşmüştür. Bu kelimenin چانا *çana* şeklinde okunacağı, eski ve yeni Türk lehçelerinde hâlâ kullanılan *çana* sözü olacağı açıktır: *çana* [Tel., Kuğu, Tar., Kazan] "[Tel., Kuğu] der Schlittenlauf, die Schneeschuhe,,; "[Tar., Kazan] der Schlitten,, (Radloff) | *çanaq* [Alt., Tel., Kuğu] "der Schlitteh,, (Radloff) | *sangı* [Kazak] "die Schneeschuhe,, (Radloff) | *şana* [Şor] (Radloff) | *şana* [Şor, Soyut, Kazak] "[Şor] die Schneeschuhe,,; " [Kazak] der Schlitten,, (Radloff) | *şanaq* [Şor] "der Schlitten,, (Radloff) | *cangа* [Baraba] "die Schneeschuhe,, (Radloff) | *cana* [Küyerik] "der Schlittenlauf; die Schneeschuhe,, (Radloff) | *ç'ana* [Karaçay] "Schlitten,, (Pröhle; KSz X, 97) *cana* [c = *ts]* [Balkar]; *çana* [Kumuk] (Pröhle: KSz X, 213).[2]

[1] **Radloff'uD büyük lügatinden istifade eden L. Rasonyi, *Taksony* (Magyar Nylev XXIII, 279) ve *Valacho ttircica* (Aus den Forschaugsarbeiten d. Mitgl d. Ung. İnst. und d. Coll. Hung. in Berlin. Berlin — Leipzig, 1927. 91 s.) adlı yazılarında, *şişal* kelimesini *şiş + l* tarzında izah etmiştir. Yakarda verdiğimiz izahat ve getirdiğimiz örnekler, Rasonyi'nin yanıldığını pek açık gösteriyor. Tıpkı Rasonyi gibi, bu *şişal* şekli Zs. Batky'yi de şaşırtmıştır. Rasonyi'nin *Valacho turcica* başlıklı eserine dayanan Batky, *Csicso es tarsai* (Nepünk es Nyelvünk VI, 190 195) başlıklı yazısında, Macarca *Susol* adını Çağatayca *şişal* kelimesi ile birleştirmiştir. Bu yersiz birleştirme hakkında bilgi edinmek için bakınız: H. Eren, *Susol* (Magyar Nyelv, XLII. 57).**

[2] **J. Kalima, 1910'da çıkan *Alie Berührungen zwischen finnisch uğrischen und***

Radloff lügatinde gördüğümüz Çağatayca ساناق *sanaq* "der Schlitten,, kelimesi de *çana* ile bağlı gibi görünmektedir: شاناق * > ساناق. Mamafih bu, şimdilik sadece bir faraziyeden ibarettir.

qumşum

Radloff, Çağatayca "der Schnabel,, mânasına gelen قومشوم *qumşum* kelimesini *Lûgat i Türkî'den* iktibas etmiştir. Bu kelime Pavet de Courteille tarafından da nakledilmiş ve قومشوم "bec d'un oiseau,, şeklinde gösterilmiştir. Zenker, bu kelimeyi قومشوم، قوم‌شوم şekillerinde kaydettiği gibi, Budagov da قوم‌شوم *qum şum* şeklinde tesbit etmiştir. Şeyh Süleyman Efendi lügatinde yalnız قومشوم şekline tesadüf edilmektedir. Kunos, Şeyh Süleyman Efendiye borçlu olduğumuz bu şekli *qumşum* tarzında okumuştur.

G. J. Ramstedt, *Kalmückisches Wörterbuch* (Helsinki, 1935) adlı güzel eserinde, bu *qumşum* kelimesini Moğolca *qongsiyar* "le bout du nez; nez, bec,, (Kavalevskiy) sözü ile birleştirmek istemiştir (*xañsār*). Fakat benim tahminime göre, bu kelime hakkında bol ve sağlam bilgisi olmadığı anlaşılan Ramstedt'in bu iddiası, yersizdir. Zira, Budagov, Zenker, Pavet de Courteille, Şeyh Süleyman Efendi ve Radloff gibi lûgatçilerin *Lûgat i Türkî'den* veya ondan istifade etmiş türlü eski Çağatay lügatlerinden alarak قومشوم، قوم‌شوم şekillerinde yazdıkları bu kelime, Türkçe "gaga,, mânasına gelen *tumşuq* (∞ *tumçuq*) şekli ile bağlı bir şekil gibi görünmektedir. *Tumşuq* kelimesi Çağatay lügatlerinde تومشوق şeklinde yazılmıştır. Mamafih bu تومشوق kelimesi قومشوم şeklinin son harfini izah etmemektedir. Bu ciheti aydınlatmak için *tumşuq* kelimesinin تومشوغ şekline dayanabiliriz. Radloff tarafından kaydedilen bu yeni şekil, تومشوق > قومشوم değişmesini tamamiyle aydınlatmakta ve bizim fikrimizi her bakımdan teyidetmektedir.

balin

Çağatayca بالين "die Funken des Feuerstahls,, kelimesini *Lûgat i Türkî'den* alan Radloff, bu kelimeyi *balin* diye okumuştur. Bizim fikrimize göre, Radloff bu kelimeyi *Lûgat i Türkî'den* tenkidsiz bir surette nakletmekle aldanmıştır. Çünkü şimdiye kadar yalnız *Lügat i Türkî'de* gördüğümüz bu *balin* şekli tamamiyle yanlıştır. Doğrusu يالين *yalin* olacaktır. *Yalin* şekli Radloff lügatinde kaydedildiği gibi, eski ve yeni diğer Çağatay lügatlerinde de bu kelime hakkında bazı malûmata tesadüf ediliyor.

slavischen Sprachen (Wörter und Sachen II, 182 186) adlı yazısında *çana* (∞ *çanaq*) kelimesi hakkında oldukça bol ve mühim bilgi vermiştir. P. Schmidt, 1928'de çıkan *Etymologische Beitrâge* (Journal de la Societe Finno Ougrienne **XLII** 3: 1 3) başlıklı yazısında, Türkçe *çana* sözünü zikretmekle beraber, Kalimanın değerli yazısından habersiz kalmıştır.

bastun

Zenker "coussio, lit„ diye izah ettiği Çağatayca باستون *bastun* kelimesini *Lûgat i Türkî'den* iktibas etmiştir. Aynı eserden istifade eden Budagov, lügatinde bu kelime hakkında *Lûgat i Türkî*'nin verdiği malûmatı tekrar etmiştir. *Lûgat i Türki'ye* dayanan Radloff, bu kelimeyi *bastun* "der Pfühl, das Kissen, das Bett„ şeklinde okumuştur. Nihayet باستون "coussin, lit„ kelimesi Pavet de Courteille lügatinde de zikredilmiştir.

Budagov, lügatinde bu kelimenin "باسمق و باسی ve تون„ kelimelerinden geldiğini ileri sürmüşse de, yanılmıştır. Çünkü Çağatayca *bastun* kelimesi, Türkçe "yastık,, mânasına gelen یاستوق *yastuq* kelimesi ile bağlı bir kelimedir ki, sonradan basit bir yanlışlık neticesinde değişmiş ve ayrı bir şekil almıştır. *Yastuq* kelimesine hemen bütün Çağatay lügatlerinde raslanmaktadır.

bağan

Zenker, Çağatayca باغان *bağan* "der Elefant [fil],, kelimesini *Lûgat i Türkî'den* almıştır. Yine *Lûgat i Türkî'den* istifade eden Budagov, lügatinde bu kelimeyi aynı şekilde yazarak, tıpkı Zenker'de olduğu gibi, "fil„ diye izah etmiştir.

Mamafih bizim fikrimize göre, Çağatayca "fil,, mânasına gelen bu kelime, şekil bakımından tashih ve izaha muhtaçtır. Çünkü bizim bildiğimize göre, eski ve yeni Çağatay lügatlerinde bu kelime hakkında daha fazla malûmata tesadüf edilmediği gibi, Türkler arasında da bugün buna benzer bir kelime yaşamıyor. Bizce, bu kelime Türkçe "fil,, mânasına gelen *yağan* sözü ile bağlıdır. Bu eski kelime türlü dil yadigârlarında یغان *yağan* şeklinde kaydedildiği gibi, eski ve yeni Çağatay lügatlerinde de یغان şeklinde yazılmaktadır. Radloff, büyük lügatinde bu kelimeyi doğru olarak *yağan* diye okumuştur. Sonra, bizim tahminimize göre, Çağatayca "fil,, mânasına gelen ییغنت *yiğant* (Radloff) kelimesi de *yağan* ile bağlı bir kelimedir.[1] Çağatayca *yağan* kelimesi ile bağlı olarak, Moğollar arasında da "fil,, mânasına bir *çağan* (Kovalevskiy) sözü mevcut olduğunu söyliyelim.

Bütün bu tanıklar, *Lûgat i Türki*'deki باغان şeklini *bağan* diye kaydetmekle Zenker'in ne kadar yanıldığını açıkça gösteriyor. Bu yanlış şekil, aynı kaynağa dayanan Budagov'u da şaşırtmıştır.

Bizim zikrettiğimiz tanıklara göre, *Lûgat i Türki'de* gördüğümüz باغان kelimesinin یاغان diye düzeltileceği artık güvenle öne sürülebilir.

[1] **Çağatayca *yağan* kelimesi ile Radloff lügatinde gördüğümüz Çağatayca *yiğant* «fil» kelimesi arasındaki derin mâna ve ses benzerliği göze çarpmamak kabil değildir. Lâkin lügatinde *yiğant* kelimesini zikrettiği ve یغان şeklini de doğru okuduğu halde, Radloff buna dikkat etmemiştir.**

bayğaç

Zenker, *Lûgat i Türki'den* naklettiği بایغاج « درخت » kelimesini *bayğaç* okumuştur. *Lûgat i Türkî'nin* verdiği malûmattan istifade eden Budagov, lügatinde bu kelimeyi بایغاج şeklinde kaydetmiştir. Yine aynı lügate dayanan Radloff, بایغاج kelimesini *bayğaç* tarzında tesbit etmiştir.

Zenker, lügatinin başka bir yerinde, bu kelimeyi بیغاج şeklinde göstermiştir. Bu yeni şekli *biğaç* tarzında okuyan Zenker, *bayğaç* ile *biğaç* arasındaki yakınlığa dikkat etmiş, fakat *bayğaç* > *biğaç* gelişimini aydınlatmamıştır. Zenker'in verdiği *biğaç* şeklini bilmiyen Radloff, *bayğaç* kelimesini *bay +ağaç* tarzında çözmek istemiştir. Fakat Radloff her bakımdan yanılmıştır. Çağatayca *bayğaç* kelimesini *bay+ağaç* şeklinde çözmek imkânı yoktur. Çünkü bu kelime Türkçe *ağaç* kelimesi ile bağlıdır.

Ağaç kelimesi Türkler arasında *ağaç, ağaç, ahış, ığaç, yiğaç...* şekillerinde yaşamaktadır. Eski ve yeni Çağatay lügatlerinde bu kelime ایغاج *iğaç,* بیغاج *yiğaç* şekillerinde tesbit edilmiştir. İşte benim tahminime göre, Çağatayca بایغاج *bayğaç* kelimesi ایغاج *iğaç,* بیغاج *biğaç* kelimesi de بیغاج *yiğaç* şeklinden gelmektedir.[1]

banqan, banqaq, bayqaq

Zenker, "Name einer Frucht (?) „ diye izah ettiği Çağatayca بانقان *banqan* kelimesini *Lûgat i Türki'den* almıştır. Yine aynı lügate dayanan Budagov, bu kelimeyi بانقاق *banqaq,* بیقاق *bayqaq* "greckiy orex„ şekillerinde yazmıştır. Budagov, lügatinin birinci cildine ilâve ettiği düzeltmelerde, bu kelimeyi بیکاق şeklinde göstermiş ve Baburnâme'den aldığı نیکاق şeklinin بیکاق kelimesinden basit bir noktalama yanlışı sayesinde çıktığını söylemiştir. Pavet de Courteille بانقاق *banqaq* "espece de noix„ gelimesini *Lûgat i Türkî'den* almıştır. Radloff, Budagov'un lügatinden istifade ederek بایقاق *bayqaq,* بانقاق *banqaq* kelimelerini lügatinde "die Wallnuss„ diye izah etmiştir.

Budagov, lügatinde *bayqaq* kelimesi ile *banqaq* kelimesi arasındaki ses ve mâna benzerliğine dikkat etmiştir. Fakat lügatine ilâve ettiği düzeltmelerde بیکاق ile نیکاق şekilleri hakkında verdiği malûmat, tashih ve izaha muhtaçtır. Budagöv'tan istifade eden Radloff, lügatinde *bayqaq, banqaq* kelimeleri hakkında Budagov'un verdiği malûmatı iktibastan başka bir şey yapmamıştır.

[1] **Şeyh Süleyman Efendi lügatinde bir یغاغ «ağaç» kelimesine tesadüf olunmaktadır. Kunos bu kelimeyi yanlış olarak *yığağ* okumuştur. Halbuki Şeyh Süleyman Efendi tarafından örnek olarak gösterilen hikmette bu kelime یغاج şeklinde yazılmıştır. Kunos'un *yığağ* okumak istediği یغاغ şekli basit bir tertip hatasından başka bir şey değildir.**

Bayqaq, banqaq, banqan şekillerinin çözümüne gelince, *bayqaq* (∞ *banqaq, banqan)* kelimesi, öyle sanıyorum ki, Türkçe "ceviz„ mânasına gelen *ganğaq* kelimesi ile bağlı bir kelimedir. *Yunğaq* kelimesi hakkında Kâşgarlı Mahmud'da küçük bir kayıt vardır. Buna göre. *yağaq* kelimesi "ceviz,, mânasına gelir ki, aşağıdaki tanıklara uygun gelmektedir: يانكاق *yañaq* [Çağ.] "die Nuss, Kokusnuss,, (Radloff), | Türki يانكغاق يانكاق *yan(ğ)aq* "walnut„ (Raquette: MSOS XVII, 230; G. Jarring, *The contest of the fruits.* Lund, 1936) | *yanğaq* [Özbek] (Yudaxin) | يانكاك، يانكاق *yanğaq* [Sart] "greckiy orex„ (Nalivkin) | *yanaq* [Kazak] [(Katarinskiy)].

Yanğaq kelimesi Moğollar arasında da kullanılmıştır. XIV. asrın ikinci yarısına ait *Huayiyi yü* adlı meşhur Çin Moğol lügatinde bu kelime *cıaq* şeklinde tesbit edilmiştir. Çok eski bir kelime olan bu *cıaq* kelimesine bugün Monguorlar arasında tesadüf edilmektedir. A. Mostaert ile A. de Smedt bu kelimenin Monguorlar arasında *CiaG* "ceviz,, şeklinde kullanıldığını tesbit ediyorlar *(Le dialecte monguor parle par les Mongols du Kansou occidental.* III partie. Pei p'ing, 1933) ki bu kelimenin halk arasında eski mânasını ve kıymetini muhafaza ettiğini göstermektedir (L. Ligeti: Nyelvtudomanyi Közlemenyek XLVIII, 242).

Çağatayca *bayqaq (banqaq banqan)* kelimesini bir * يانقاق şeklinden izah edebiliriz. Bu şekil Şeyh Süleyman Efendi lügatinde tesbit edilmiştir: * يانقاق، يانقاغ kelimesi yalnız بايقاق *bayqaq,* يانقاق *banqaq* şekillerini aydınlatmakla kalmıyarak, ayrıca يانقان *banqan* şeklini de çözmektedir. Budagov lügatinde gördüğümüz بيكاق şeklini ينكاق tarzında düzeltmek lâzımdır. Budagov'un *Baburnâme'den.* aldığı نيكاق şekli de yanlıştır. Doğrusu ينكاق olacaktır.

bağrin

Çağatayca باغرين kelimesinin *bağrın* "peigne,, mânasına geldiğini söyliyen Zenker, bu kelimeyi *Lügat i Türkî'den* alarak *bağrın* şeklinde kaydetmiştir. Pavet de Courteille lügatinde bu kelime باغرين şeklinde yazılarak, tıpkı Zenker'de olduğu gibi, "peigne,, diye tarif olunmaktadır. Şeyh Süleyman Efendi lügatinde de bu kelime aynı şekilde kaydedilmiş ye « طراق * شانه * موشط » diye izah olunmuştur. Budagov lügatinde de باغرين kelimesi "tarak,, diye tarif olunmuştur. Radloff, lügatinde bu kelimeyi "der Kamm„ diye izah ederek, *bağrın* şeklinde okumuştur.

Bizim fikrimize göre, *Lûgat i Türkî'de* باغرين şeklinde gösterilen ve « شانه » diye tarif olunan bu kelime, gerek mâna, gerek şekil bakımından yanlıştır. Eski dil yadigârlarında bu kelimeyi destekliyecek en ufak bir tanığa tesadüf edilmediği gibi, yeni Türk dillerinde de buna benzer bir kelime yaşamıyor. Bu sebeple, bu kelimeyi *Lûgat i Türkî'den* veya

ondan istifade etmiş olan diğer eski Çağatay lügatlerinden alarak, باغرين "tarak,, şeklinde zikreden lügat kitapları aldanmışlardır.

Bahsettiğimiz lügat kitaplarını Farsça شانه kelimesi şaşırtmıştır. *Lûgat i Türkî'de* gördüğümüz bu kelime "tarak,, mânasına geldiği gibi, "the shoulderblade [kürek kemiği],, (Steingass)[2] mânasına da kullanılmaktadır. Bizim tahminimize göre, *Lûgat i Türkî'nin* شانه kelimesi altında kastettiği mâna "tarak„ değil, "kürek kemiği„ olacaktır.[1]

Çünkü bütün Çağatay lügatlerinde باغرين şeklinde yazılan bu kelime "kürek kemiği,, mânasına gelen *yağrın* sözü ile sıkı sıkıya bağlıdır.

Yağrın, bu mânası ile, Anadolu Türkleri arasında da malûmdur. *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme. Dergisi'nde* bu kelime *yağrın* "sırt, arka, iki kürek arası,,, *yağımı* "sırt, arka,,, *yargın* " iki kürek arası, sırt,, şekillerinde tesbit edilmiştir. *Anadilden Derlemelerde* Anadolu'da "sırt, iki kürek kemiği arası,, mânasında olarak *yağımı, yarnı* şekillerinin varlığı dahi kaydedilmiştir ki, kelimenin Çağatay sahasında ifade ettiği mânadan farksızdır. Bugünkü Türkler arasında *yağrın* şeklinde hâlâ yaşıyan bu kelime, eski ve yeni Çağatay lügatlerinde باغرين şeklinde kaydedilmiş ve doğru olarak "das Schulterblatt [kürek kemiği]„ diye tarif olunmuştur.[2]

Bütün Çağatay lügatlerinde باغرين şeklinde yazılarak, "tarak,, diye izah olunan *bağrin* kelimesinin *yağrin* diye okunacağı ve "tarak„ değil, "kürek kemiği» mânasına geldiği çok açıktır.[3]

doltu, dültü, dolgu, bulte

Çağatayca "sırtlan,, mânasına gelen دولتو kelimesi, Vambery'nin *Cagataische Sprachstudien* başlıklı eserinde *doltu* şeklinde yazılmıştır. Zenker, bu kelimeyi eski Çağatay lügatlerinden alarak, دولتو، دلتى، دلتو şekillerinde göstermiş, fakat kelimenin nasıl okunacağını iyi tâyin edemediği cihetle, yalnız Arap harfleri ile yazmakla iktifa

[1] **Şeyh Süleyman Efendinin باغرين kelimesini « شانه * طراق » diye izah etmesi, kelimenin «kürek kemiği» mânasına gelmediğine bir delil olarak kullanılamaz. Çünkü *Lûgat i Türki'de* veya ondan istifade etmiş olan eski Çağatay lügatlerinde de bu kelime شانه diye tarif olunmuştur. Fakat Şeyh Süleyman Efendi, bu kelimeyi hemen tamamiyle ters anlıyarak, kendi Çağatay lügatinde « شانه * طراق » demiştir ki, göstereceğimiz gibi yanlıştır.**

[2] **Çağatayca *yağrin* kelimesi Zenker lügatinde «das Schulterblatt; der Kamm [kürek kemiği; tarak]» diye izah edilmişse de, bunun yanlış olduğu açıktır.**

[3] **Pavet de Courteille Çağatayca دالو *dalu* kelimesini «peigne ; omoplate [tarak ; kürek kemiği]» diye tarif etmiştir. Fakat Pavet de Courteille burada yanılmış ve istifade ettiği kaynağın ifadesini yanlış anlamıştır. Çünkü *dala* kelimesi «kürek kemiği» mânasına gelmektedir. Bu *dala* (= *dalı*) sözü «das Schlterblatt [kürek kemiği]» mânasına birçok Türk boyları arasında hâlâ yaşadığı gibi, Moğollar arasında da «os de l'epaule, omoplate» mânasında olarak *dala* (Kovalevskiy) şeklinde mevcuttur.**

etmiştir. Budagov lügatinde bu kelime دلتو şeklinde yazılarak *dültü* okunmuştur. Veliaminof Zernof, bu kelimeyi *Abuşça'dan* iktibas ederek, دلتو şeklinde kaydetmiştir. Pavet de Courteille lügatinde bu kelime دولتو şeklinde tesbit edilmiştir. Radloff lügatinde ise, *doltu* şeklinde okunmuştur. Yalnız, Radloff büyük lügatinin başka bir yerinde bu kelimeyi eski lügatlerden istifade ederek دلتو *dültü* şeklinde yazmışsa da, دولتو *doltu* ile دلتو *dültü* şekilleri arasındaki derin mâna ve şekil benzerliği gözüne çarpmamıştır. *Behçet ül lügat* sahibi, bu kelimeyi دولغو şeklinde tesbit etmiştir. Thury, *Behcet ül lûgat* hakkındaki değerli eserinde bu kelimeyi *dolgu* şeklinde okumuştur. Şeyh Süleyman Efendi lügatinde bu kelime دولتو şeklinde kaydedilmiştir. Yalnız, bu kelime bütün Çağatay lügatlerinde "sırtlan,, diye tarif olunduğu halde, Şeyh Süleyman Efendi bu kelimeye şimdiye kadar hiç tesadüf edilmiyen başka bir mâna vermektedir: « کورجین وکفتاره شبیه بر حیوان اسمیدر » ,

İddialarını hiçbir tanıkla teyidetmiyen Şeyh Süleyman Efendinin bu izahatı yanlıştır: Çağatay lügatleri دلتو kelimesinin «کفتار» mânasına geldiğini söylemektedirler. Lâkin Farsça "sırtlan,, mânasına gelen bu kelimeyi tanımadığı anlaşılan Şeyh Süleyman Efendi, کفتار kelimesini Farsça کفتر " güvercin,, sözü ile karıştırarak, kendi lügatinde: « کورجین وکفتاره شبیه بر حیوان اسمیدر » diyor ki yanlıştır. Kelimenin "sırtlan,, mânasını bilmiyen Kunos, bu kelimeyi yanlış olarak "Name eines hyânenartigen Thieres,, diye izah etmiştir.

Eski ve yeni Çağatay lügatlerinde دولغو ، دلتی ، دولتو ، دلتو şekillerinde yazılan ve "sırtlan,, diye tarif olunan bu kelime, Çağataycaya Moğolcadan girmiştir. Moğolca *deltü çinua* "loup â criniere,, (Kova levskiy) kelimesi "yeleli kurt, sırtlan,, mânasına gelmektedir. (P. Pelliot: Bulletin of the School of Oriental Studies VI, 565 566). Bu kelime, meşhur Leiden yazmasında دیلتوجنا şeklinde kaydedildiği gibi, İbn Mü hennâ lügatinde de aynı şekilde yazılmıştır. Moğolca *deltü çinua* şeklinden anlaşıldığı gibi, Thury'nin *Behcet ül lûgat'ten* alarak *dolgu* şeklinde okuduğu دولغو kelimesi, tamamiyle yanlıştır. Bu kelimenin دولتو şeklinde yazılacağı ve *döltü* diye okunacağı büyük bir güvenle öne sürülebilir, دولتو şeklini bilmiyen Budagov, دلتو kelimesini yanlış olarak *dültü* diye okuduğu gibi, Radloffun kabul ettiği *doltu, dültü* şekilleri de yanlıştır.

Benim fikrime göre, Çağatayca "sırtlan,, mânasına gelen بولته (بولته ∞) kelimesi de Çağatayca *döltü* (دلتو، دولتو، دلتی) kelimesi ile sıkı sıkıya bağlıdır. Bu kelimeye iptida Zenker'in büyük lügatinde tesadüf ediyoruz. Kelimenin "die Hyâne (?),, mânasına geldiğini söyliyen Zenker, bu kelimeyi بولته، بولته şekillerinde göstermiştir. Zenker, bu kelimenin nasıl okunması icabettiğini katî olarak kestiremedigi cihetle, yalnız

Arap harfleri ile yazmakla iktifa etmiştir. Pavet de Courteille lügatinde de bu kelime بولته، بولته "hyene,, şekillerinde kaydolunmuştur. Budagov lügatinde de bu kelime, tıpkı Zenker ve Pavet de Courteille'de olduğu gibi, "sırtlan,, diye tarif olunarak, بولته، بولته şekillerinde yazılmıştır. Şeyh Süleyman Efendi lügatinde de bu kelime بولته şeklinde yazılmıştır. Yalnız, Şeyh Süleyman Efendi, بولته kelimesi hakkında eski lügatlerde tesadüf ettiği izahatı yanlış anlıyarak, bu kelimenin «سوز * سخن * گفتار * نطق * کلام » mânasına geldiğini ileri sürüyor ki yanlıştır.[1] Thury'nin gösterdiği gibi[2], Şeyh Süleyman Efendiyi Farsça گفتار kelimesi şaşırtmıştır. Farsça "sırtlan,, mânasını ifade eden گفتار kelimesini bilmediği anlaşılan Şeyh Süleyman Efendi, Çağatayca دولتو kelimesini yanlış olarak izah ettiği gibi, Çağatayca بولته şekline de başka bir mâna vermiştir.

Pavet de Courteille, Budagov ve Zenker'in "sırtlan,, diye tarif ettikteri بولته (بولته ∞) kelimesi ile Çağatayca دولتو (دلتو، دلتی) sözü arasındaki mâna ve şekil benzerliği kolaylıkla göze çarpacak kadar büyüktür. Bu kelimenin bizim *döltü* sözü olacağı ve دوله *döke* diye okunacağı çok açıktır.

ağırafu, ağraqu

Zenker'in *Lûgat i Türkî'den* naklettiği اغراقو *ağırafu* "epervier,, kelimesi Pavet de Courteille lügatinde de اغراقو şeklinde yazılmıştır.

Yine *Lûgat i Türkî'ye* dayanan Budagov, lügatinde bu kelimeyi اغراقو tarzında gösterilmiştir. Benim tahminime göre, bu şekillerden biri basit bir noktalama yanlışı neticesinde doğmuş bir şekil olacaktır. Yalnız bu kelimenin nasıl okunması ieabettiğini katî olarak kestirmek için, yeni ve sağlam tanıkların çıkmasını beklemeliyiz. Çünkü, bugünkü Türk dillerinde bu çözüme en ufak bir esas olabilecek hiçbir şey yoktur.

yuqum, yufum

Tıpkı bunun gibi, Zenker, Budagov, Şeyh Süleyman Efendi ve Radloff gibi müellifler tarafından nakledilmiş olan يوقوم *yuqum* "mou, doux, tendre,, kelimesi de Pavet de Courteille'in Çağatay lügatinde يوقوم şeklinde yazılmıştır. Radloff, lügatinin başka bir yerinde bu kelimeyi Pavet de Courteille'den alarak *yufum* şeklinde kaydetmişse de, يوقوم ve يوفوم şekilleri arasındaki şekil ve mâna benzerliği gözüne çarpmamıştır.

[1] **Şeyh Süleyman Efendinin zikrettiği بولته şeklini *bulte* diye okuyan Kunos, bu kelimeyi «Wort, Rede» tarzında tarif etmiştir.**

[2] **A «Behdset ül Lugat» ez. esagataj szotar. 23 24. s.**

Benim tahminime göre, bu şekillerden biri yanlıştır. Mamafih, eldeki tanıkların azlığı ve çürüklüğü, doğru şekli bulmak imkânını şimdilik ortadan kaldırmış gibidir.

latun, lanun

Pavet de CourteUle, Budagov ve Radloff'ta bir لاتون *latun* " jarre „ kelimesine tesadüf olunmaktadır. Bu kelime Zenker tarafından da aynı şekilde yazılarak, tıpkı Pavet de Courteille, Budagov ve Radloff lügatinde olduğu gibi, "jarre,, diye tarif olunmaktadır. Yalnız Zenker, lügatinin başka bir yerinde bu kelimeyi لانون *lanun* "cruche, jarre,, şeklinde göstermiştir ki, bizim fikrimize göre, bu şekillerden biri herhalde yanlıştır.

Mamafih bu kelime hakkındaki bilgilerin azlığı karşısında, yalnız eldeki tanıklara dayanarak, bu şekillerden hangisinin doğru olduğunu kestirmek imkânsız gibidir. Her halde bu hususta yeni ve sağlam tanıkların çıkmasını beklemek lâzımdır.

oban, oyan, obaz

Eski ve yeni Çağatay lügatlerinde "chameau, mâle,, diye tarif olunan اوبان *oban* kelimesinin tarihi de karanlık bir meseledir. Zenker, Budagov, Pavet de Courteille ve Şeyh Süleyman Efendi tarafından zikredilen bu kelimeyi Vambery, lügatinde *oyan* şeklinde yazmıştır. Budagov, lügatinin başka bir yerinde bu şekli kaydetmişse de, اوبان ve اویان şekilleri arasındaki şekil ve mâna benzerliğine dikkat edememiştir. Bu şekil Pavet de Courteille ve Şeyh Süleyman Efendi tarafından da nakledilmiştir. Nihayet Radloff bu kelimeyi Vambery'den alarak *oyan* şeklinde tesbit etmiştir. Radloff, lügatinin başka bir yerinde bir اوباز *obaz* kelimesi de zikretmektedir. Fakat bu kelimeye başka Çağatay lügatlerinde raslanmamaktadır. Buna rağmen, bizim اوبان (∞ اویان) kelimesi ile bu اوباز kelimesi arasında, şekil ve mâna bakımından, büyük bir benzerlik göze çarpmaktadır.

Vambery, Budagov, Zenker, Pavet de Courteille, Şeyh Süleyman Efendi ve Radloff gibi lûgatçilerin bu kelimeleri türlü eski Çağatay lügatlerinden aldıkları tabiidir. K. Menges'in *Die Wörter für "KameL und einige seiner Kreuzungsformen im Türkischen* (Ungarische Jahrbücher XV, 517 528) başlıklı yazısından da anlaşılacağı gibi, Türkler arasında bugün buna benzer bir kelime yaşamıyor. Yalnız bu kelimenin Anadolu Türkleri arasında kullanılan *hopa* " damızlık erkek deve,, kelimesiyle alâkalı olduğunu ilâve edelim. *Hopa* kelimesi hakkında *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi'ne* bakınız.

añğit

Çağatayca انکغیت *anğit* (Radloff) kelimesi de Türk dili tarihçileri için şimdilik karanlık bir bilmece teşkil etmektedir.

Radloff, lügatinde *anğit* "rothe und weisse Schminke,, şeklinde tesbit ettiği bu kelimeyi Şeyh Süleyman Efendiden aldığını söylemektedir. Şeyh Süleyman Efendi lügatinde bu kelime انکغت şeklinde kaydedilmiştir. Pavet de Courteüle lügatinde de aynı şekilde yazılarak, tıpkı Şeyh Süleyman Efendide olduğu gibi, "fard,, tarzında izah olunmaktadır. Bu şekli desteklemek için, Zenker'in verdiği انغت ve انقت "rouge,, kelimelerini de zikredebiliriz.

Buna rağmen, Şeyh Süleyman Efendi, Pavet de Courteüle ve Zen ker gibi müelliflere dayanarak, bu انکغت şeklinin tamamiyle doğru olduğunu ileri sürecek değiliz. Çünkü Pavet de Courteüle lügatinde bu kelime الغت "fard,, şeklinde kaydolunmuştur. Şeyh Süleyman Efendinin lügatinde de الغت şekli muhafaza olunmuştur. Şeyh Süleyman Efendinin verdiği bu kelimeyi Kunos *elğet* şeklinde okumak istemiştir. *Lûgat i Türkî'nin* verdiği bilgiye dayanan Budagov, aynı kelimeyi آنغیش şeklinde yazmıştır. آنغیش şekli Pavet de Courteille ve Şeyh Süleyman Efendi tarafından da iktibas edilmiştir. Şeyh Süleyman Efendi lügatindeki kelimeyi Kunos *engiş* tarzında okumuştur. *Lûgat i Türki'de* انغیش şeklinde kaydedilen bu kelime, Zenker tarafından *anğıbş* tarzında yazılmıştır ("rouge,,). Benim tahminime göre, Pavet de Courteüle ve Şeyh Süleyman Efendi tarafından zikredilen اولت "rouge fard,, kelimesi de *añğit* kelimesinin yeni bir şekli olacaktır. H a t t فکر o u g e , fard,, (Pavet de Courteüle, Zenker, Şeyh Süleyman Efendi) kelimesi bile *anğit* kelimesinin yeni bir şeklinden başka bir şey olamaz. Bundan dolayı Kunos'un bunu *fekir* şeklinde okumak istemesi, her bakımdan esassızdır. Mamafih فکر ve انکغت şekilleri arasındaki münasebeti henüz katî olarak çözemediğimizi de söylemekten çekin miyelim. Lâkin bizim için en mühim mesele, فکر ∞ انکغت birleştirmesinin çözümü değil, الغت، انقت، انغت، انکغت • • • gibi ayrı ayrı şekillere dayanarak, kelimenin ilk şeklini katî olarak kestirmektedir. Aşağıda göstereceğimiz gibi, türlü coğrafî sahalardaki Türkler arasında (meselâ Özbekler ve Türkmenler arasında, Şarki Türkistan'daki Türkler arasında, Altay ve Sibirya Türkleri arasında, Azerbaycan, Kafkasya, Kazan, Kırım, Anadolu ve Rumeli Türkleri arasında) bugün buna benzer bir kelime yaşamıyor. Bu kelimeyi Kazakça *opu* "die Kreide, weisse Schminke,, (Radloff) ∞ Şorca *oba* "die Kreide„ (a. y.) kelimesi ile birleştirmek imkânsızdır. Çünkü, Pavet de Courteüle lügati gibi diğer Çağatay lügatlerinde de bu kelime, اوپا، اوبه "blanc de ceruse dont se servent les femmes„ şekillerinde kaydolunmuştur. *Opa* kelimesinden

sonra, Soyut ağzında kullanılmakta olan *eñgiske* (Katanov) kelimesini zikredebiliriz. Mamafih bu küçük Türk diline Moğolcadan geçmiş olan bu yeni kelimenin bizim انكفت kelimesi ile hiçbir münasebeti olmadığı açıktır.[1] Nihayet Türk dillerinde " rouge „ mânasına gelen bir kelime daha vardır. Kâşgarlı Mahmud'un Divan'ında انكليك *eñlik* "rote Schminke» (Brockelmann) şeklinde tesbit edilmiş olan bu eski kelime, bugün türlü Türk kolları arasında *enlik, endik, inlek, innik, innek, inik, inek* (Radloff) şekillerinde "rote Schminke» mânasına kullanılmaktadır. Bizim انكفت kelimesi ile bu kelime arasında, gerek mâna, gerek şekil bakımından büyük bir yakınlık göze çarpmaktadır.

Yalnız, Çağatayca *anğit* kelimesi ile bağlı gibi görünen bu *eñlik* kelimesi de انكفت ، انقت ، انقت ... şekillerini tamamiyle izah etmemektedir.

İ L Â V E

149. s. D. Pais'in yazısı Almanca olarak Ungarische Jahrbücher'de çıkmıştır (XV, 601—611). Çağatayca *dabir* kelimesi hakkında 610. sahifeye bakınız.

150. s. *Kerefke* kelimesinin Anadolu sahasında كروكه şeklinde kullanıldığı anlaşılıyor. Evliya Çelebi'nin *Seyahatname'sine* bakınız (II, 203).

[1] ***Engiske*** **kelimesi hakkında bilgi edinmek için,** ***Les iliments mongols des dialectes turcs de Siberie*** **adlı mongrafimize bakınız.**